Відгук
офіційного опонента
на рукопис дисертації Шульги Світлана Анатоліївни
«Чехи в Західній Волині: етносоціокультурні трансформації
(60-і роки XIX – середина XX століття»,
поданої на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук за спеціальностями
07.00.01 – історія Україна; 07.00.02 - всесвітня історія

На сучасному етапі розвитку України національно-етнічна сфера стає невід'ємним виміром суспільно-політичних реалій, тому зростає важливість її вивчення у минулому. Дисертаційна робота Світлани Анатоліївни Шульги «Чехи в Західній Волині: етносоціокультурні трансформації (60-і роки XIX – середина XX століття» заповнює малодосліджену сторінку історії Західної Волині, пов'язану із життєдіяльністю чеської спільноти. В українській історіографії досі не існувало комплексного дослідження з цієї проблематики, тому робота має безперечну наукову актуальність.

Реалізації задумів дослідниці сприяє чітка структура роботи, яка складається із вступу, п'яти розділів, чотири з них поділені на параграфи, висновків, списку використаних джерел та додатків. Така побудова дисертації дала можливість розглянути широке коло проблем, які потребували детального історичного аналізу. Новаційні аспекти дисертації пов'язані із аналізом різних форм економічної, політичної, культурно-освітньої життєдіяльності волинських чехів в умовах етносоціокультурних трансформацій другої половини XIX – першої половини XX століття.

У вступі обґрунтовано актуальність, наукову новизну, хронологічні і територіальні межі, з'ясовано предмет та об'єкт дослідження, сформульовано його мету і завдання, показано практичне значення одержаних результатів. Дисертаційна робота виконана у межах наукової теми Центру досліджень українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

НАН України «Українсько-польські взаємини у контексті європейської історії: роль історичної спадщини у формуванні сучасних культурних і політичних пріоритетів України і Польщі» (номер державної реєстрації 0109U006867), наукової проблематики кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Одержані результати дисертації можуть бути використані у наукових та навчальних закладах у процесі вивчення всесвітньої історії, історії України та історії національних меншин Волині.

У першому розділі **«Історіографія та джерела»** Світлана Анатоліївна проаналізувала історичні праці та джерельну базу дослідження. Зауважимо, що важливість та актуальність дисертації зумовлена, насамперед, відсутністю в історіографії комплексної праці, яка б висвітлювала означену тему.

Дослідниця продемонструвала глибоку обізнаність з історіографією проблеми, однак на нашу думку, обрала не найкращий спосіб її групування, виділивши три основні періоди: перший – друга половина XIX ст. і до 1914 р., другий – 1921–1939 рр., третій – 60–90-і роки XX ст. – початок 2010-х рр. Згідно означеного поділу, до третього періоду потрапили, для прикладу, як праці радянських дослідників, так і сучасних українських, польських, чеських, російських науковців. Відтак, другий період появи історіографічних праць у дисертації займає три сторінки (с. 28-30), а лише сучасна російська історіографія проблеми висвітлюється на п’яти сторінках (с. 38-42). На жаль, чеська і словацька історіографія опинилася розірваною, про неї авторка пише на с. 33-35, а згодом, на с. 45-46 повертається до цього знову.

До того ж, нам видається логічнішим опубліковані праці генералів Р. Гайди, Р. Медека (Р. Гайда – «Мої спогади», Р. Медек – «Подорож до Чехословаччини») (с. 27) віднести до мемуарної літератури, тобто до джерел, а не історіографії. Не вмотивованою виглядає позиція авторки долучити праці В. Оліча до історіографії, позаяк вона у дисертації пише, що той «*був одним з організаторів переселення чехів на Волинь, тому його роботи можна віднести до мемуаристики*» (с. 26).

Позитивним моментом історіографічного аналізу є те, що С. Шульга критично розглядає доробки дослідників, в окремих місцях вміло полемізує з їхніми твердженнями (с. 39, 41). Наголосимо на аргументованості аналізу матеріалу авторкою, її здатності до нестандартного висвітлення окремих аспектів означеної проблеми.

На підставі аналізу літератури з теми авторка доходить логічного висновку про те, що «вивчення життєдіяльності чеської громади Волині здебільшого провадилось у загальному контексті етнонаціональної історії України та Волині, де чеська етнічна група здебільшого не виступала як окремий об'єкт дослідження». Такий висновок додатково актуалізує обрану для дослідження проблему.

Репрезентативною є джерельна база роботи, проаналізована у другому підрозділі першого розділу. Світлана Шульга не обмежується лише характеристикою джерельної бази, а простежує, які конкретно завдання дозволили вирішити окремі документальні блоки. У ряді випадків Світлана Анатоліївна по новому прочитує ті джерела, які є у науковому обігу, обґрунтовує власні висновки. Виправданим, на нашу думку, є розподіл дослідницею джерел на такі види: документи та матеріали центральних та місцевих органів влади Російської імперії, Республіки Польща, СРСР та Чехословаччини; документи і матеріали громадсько–політичних та культурно–освітніх об'єднань; матеріали з історії чехословацьких парамілітарних і військових формувань доби Першої та Другої світових воєн; статистичні матеріали; періодична преса; мемуари.

Висвітлення життєдіяльності чеської спільноти на фоні етносоціокультурних трансформацій базується на аналізі документів, що зберігаються у п'яти архівах: Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (2 фонди, 42 справи), Державних архівах Рівненської (10 фондів, 114 справ) та Волинської (26 фондів, 206 справ) областей, Національному архіві Чеської Республіки (2 фонди, 89 справ) та Центральному військовому – Військовому історичному архіві Чеської

Республіки (7 фондів, 101 справа). Загалом використано 47 фондів та 552 справи, що засвідчує значну евристично-пошукову роботу, проведену С. А. Шульгою у вітчизняних та зарубіжних архівних установах.

Разом з тим, вважаємо було б доцільним використати документи періоду Російської імперії, що зберігаються у Державному архіву Житомирської області, хоча нестачу цих документів дещо компенсувало використання авторкою спеціальних збірок, як то: «Полное Собрание Законов Российской Империи», «Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в западных губерниях», які містять закони та підзаконні акти, які стосувалися еміграції чехів.

Суспільно-політичне життя волинських чехів увиразнюють установчі документи, ділова документація їхніх громадських організацій, зокрема «Чеської Матиці Шкільної», «Клубу Чеського», «Чеської Бесіди» «Соколу» та інших. Цінними є виявлені Світланою Анатоліївною матеріали військових формувань із Національного архіву та Військового історичного архіву Чеської Республіки, що дозволили створити цілісну картину участі волинських чехів у формуванні «Чеської дружини» в Росії, чехословацьких військових з'єднань в СРСР.

Статистичні дані та зроблені на їх основі обрахунки дали змогу прослідкувати динаміку чисельності чеського населення регіону. Розширюють джерельну базу документи особового походження (щоденники, спогади, мемуарна література) та тодішня періодика. Загальний список джерел та літератури, на основі яких написана дисертація, складає 1329 позицій.

Вважаємо, що аналіз історіографії, введення до наукового обігу та критичне опрацювання джерельної бази дало змогу С. А. Шульзі вирішити поставлені у роботі завдання і досягти мети докторської дисертації.

Для розробки концепції, положень та висновків дисертації авторка використала різні принципи та методи дослідження, як загальнонаукові, так і спеціальні, які охарактеризувала у другому розділ роботи **«Теоретико-**

методологічні засади дослідження». Виділимо серед них принципи багатофакторності, опору на історичні джерела, метод аналізу і синтезу, системний метод, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та інші методи. Послуговується С. А. Шульга відповідним категоріально-понятійним інструментарієм, властивим для характеристики діяльності чеської спільноти на Волині.

У третьому розділі роботи **«Імміграція чехів у Волинську губернію Російської імперії»** проаналізовано причини і фактори еміграції чеського населення у Волинську губернію, показано обставини їх поселення у Західній Волині, охарактеризовано ставлення російської влади та еволюцію чеської спільноти у час Великої війни.

У першому підрозділі («**Переселення чехів у 60–70-ті рр. XIX ст.: від протекції влади до обмежень»**) з'ясовано причини масового еміграційного руху чехів, доведено пріоритетність економічного фактору, проаналізовано протекціоністську політику російських урядів, метою якої було обмеження польської присутності, посилення позицій православної церкви та слов'янофільських впливів у регіоні.

Дослідниця на різнорідному джерельному матеріалі простежує появу перших поселенців-чехів із Привіслянського краю на Волинь (с. 104-105), аналізує постанову Комітету міністрів «Про оселення чехів на Волині», яку 10 липня 1870 р. затвердив Олександр ІІ, доводить її визначальний характер у формуванні компактних поселень чеської громади. Добре прописано релігійну ситуацію серед колоністів (с. 109-113), а також причини і процес ліквідації пільг для чеського населення у кінці 80-х – поч. 90-х рр. XIX ст.

Докладний аналіз зміни чисельності та географії розселення чеської спільноти на Волині проведено у підрозділі **«Динаміка чисельності та розселення»**. Важливо, що Світлана Шульга охарактеризувала соціальний, віковий, професійний і конфесійний склад чеських колоністів, віднайшла матеріал, який засвідчує складності їхньої адаптації, проблеми із царськими чиновниками, непорозуміння з місцевими селянами. Виокремимо, як

новаторський, матеріал дисертації про заснування чеських поселень, особливості їх забудови, архітектури, характеристику трьох типів чеських поселень. Як взірець комплексно сформованого чеського поселення дослідниця називає Гульчу Чеську поблизу Здолбунова (с. 130-131).

У третьому підрозділі третього розділу **(«Волинські чехи в модернізаційних процесах кінця XIX ст. – початку XX ст.»)** аналізуються впливи модернізаційних процесів на чеські господарства, які, як пише дослідниця, швидше пристосовувалися до нових умов, на соціальний простір цієї громади. Авторка доводить, що ці пертурбації сприяли зближенню чеської спільноти із місцевим населенням, а також призводили до змін у самоідентифікації поселенців, які у першу чергу ставали російськими підданими. Звернуто належну увагу на економічний складник чеських поселень, пояснено, що найбільших успіхів у добу модернізації чехи досягли у виробництві та переробці хмелю, відкритті броварень (с. 137-138). Характеризуючи другу хвилю чеської імміграції у 80-90-х рр. XIX ст., Світлана Анатоліївна визначає її особливості порівняно із попередньою, як то: вищий професійний рівень, спрямованість у міста, відсутність пільг, збереження австрійського підданства.

У четвертому підрозділі третього розділу (**«Чехи Західної Волині в Першій світовій війні: проблема самоідентифікації»**) дослідниця детально простежує становище чеської спільноти в умовах Великої війни, котра, подібно до української, опинилася розділеною. С. Шульга описує історію формування «Чеських дружин», показує роль волинських чехів у їх створенні. З огляду на залучення великого пласту матеріалу, цей підрозділ виглядає дещо перевантаженим загальною інформацією, яка подекуди лише доторкальна стосовно волинських чехів. Цікаво, що авторка послуговується терміном «*модернізація етнічної ідентичності*», характеризуючи трансформації чеської спільноти у роки Великої війни (с. 183).

У четвертому розділі роботи (**«Чеська громада Волинського воєводства»**) Світлана Шульга висвітлює становище волинських чехів в

умовах Другої Речі Посполитої. У першому підрозділі відстежує місце чеського фактору у реалізації національної політики урядів міжвоєнної Польщі. Дослідниця аналізує соціальну структуру та занятість волинських чехів, хоча це, нашу думку, логічніше було б перенести до другого параграфу цього розділу.

Вважаємо позитивом, що характеризуючи національну політику польської влади, авторка, відслідковує вплив на неї польсько-чехословацьких міждержавних відносин. Як результат аналітики дослідниці постає на сторінках дисертації шість факторів, що позначалися на взаєминах польської влади та чеської спільноти (с. 216). На основі викладеного матеріалу, авторка приходить до висновку, що у «національній політиці польських властей чеська меншина відігравала другорядну роль, ураховуючи її кількісний склад, розселення, соціальне становище та лояльність до влади» (с. 217).

Другий параграф четвертого розділу (**«Види та форми господарської активності»**) присвячений питанням господарювання волинських чехів, яке характеризувалося технічною оснащеністю, високою агрокультурою, спеціалізацією виробництва у сільському господарстві та ін. Достатньо уваги приділено розвитку кооперації, акцентовано увагу на участі чехів у кооперативах різноетнічного представництва. Визначаючи характеристики торгівлі чехів, Світлана Анатоліївна аргументовано доводить, що зорієнтована на Чехословаччину, вона була представлена як спеціалізованими, так і універсальними магазинами.

Виникнення і діяльність громадських організацій, клубів, гуртків, хорів, бібліотек, інших установ, які зберігали національну ідентичність розкрито у третьому підрозділі четвертого розділу (**«Громадські організації: збереження ідентичності та взаємозв'язки з батьківщиною»**). Світлана Шульга розмірковує про політичні практики чеського населення, про протиріччями між двома чеськими організаціями у період виборів до польського парламенту 1928 р. – «Чехословацьким національним об'єднанням» та «Чеською Матицею Шкільною», пише про обставини

обрання послом до сейму чеха В. Медуни (с. 272-275). Водночас, твердження дослідниці, що *«думки деяких істориків стосовно аполітичності чеського населення в Росії не мають під собою ґрунту»* передбачає посилання на праці цих істориків (с. 271).

Важливою компонентою громадсько-політичного життя чеської спільноти було видання часописів, на характеристиці яких Світлана Анатоліївна зосередила належну увагу, залучивши таким чином у науковий обіг нові джерела.

Авторка констатує, що серед чеської молоді популярності набув «Союз чехословацької молоді» (СЧМ). Як позитив дисертаційної роботи відзначимо інформацію про «Клуб чеський», товариство «Чеська бесіда» (с. 286), як також віднайдені авторкою джерела про контакти волинських чехів із своєю історичною Батьківщиною. «*Волинські чехи завжди відчували себе частиною чеської нації й ніколи не переривали свої зв'язки з батьківщиною*» (с. 291) – робить аргументований фактами висновок дослідниця. Широко та доказово розкрито у дисертації діяльність сокольських осередків, «Чеської Матиці Шкільної», саме остання стала центром культурного й громадського життя чеської спільноти.

Змістовним є п'ятий розділ дисертації, у якому авторка прослідкувала **«Суспільно-політичні трансформації 40–50-х рр. XX ст.»** у житті волинських чехів. Проблему **«Волинські чехи в роки Другої світової війни»** розкрито у першому підрозділі. Авторка зосереджує увагу на становищі спільноти у період «першої радянізації», показує репресивну складову сталінського тоталітарного режиму щодо чехів, обґрунтовує причини їх обережного/негативного ставлення до нової влади.

Пишучи про депортації, які проводила радянська влада проти поляків, українців у квітні-червні 1940 р., варто було б предметніше пояснити, наскільки вони торкалися чеської спільноти, а також прослідкувати намагання чехів долучитися до групи німців, які за радянсько-німецькими домовленостями переселялися у грудні 1939 – січні 1940 р. на територію

західнопольських земель (про ці домовленості авторка згадує на с. 333). Скажімо, на вимогу німецької сторони власник чавунно-ливарного заводу у Здолбунові Теодор Страка, ув'язнений перед тим на 5 років Ухтіжемлагу, у зв'язку із клопотанням німецького посольства у Москві був достроково звільнений і виселений до Німеччини «як небажаний іноземець» (Реабілітовані історією : у 27 т. : Рівненська область. Кн. 1 / гол. редкол. : П. Т. Тронько (голова); редкол. тому : В. М. Королюк (співголова) [та ін.] ; відповід. секр. : А. А. Жив'юк. Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 386-388; Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп.2, спр. 1114. Теодор Іванович Страка).

Вагомим є матеріал про спроби чехів вибудовувати відносини з представниками нацистської адміністрації, учасниками руху опору різного спрямування. Новаційні риси дисертації виявилися в аналізі створення, вивченні структури чеської організації руху опору «Бланік», метою якого була підготовка волинських чехів «*до вступу до чехословацької армії в СРСР*» (с. 340) задля подальшого звільнення своєї батьківщини.

Достатньо широко, із залученням загального матеріалу, висвітлена передислокація чехословацької бригади, сформованої у 1942 р. у м. Бузулук, переформування її, внаслідок поповнення волинськими чехами, у корпус, та подальша діяльність.

«Угода про оптацію 10 липня 1946 р.», основні причини її підписання, зміст і наслідки Світлана Анатоліївна простежила у другому підрозділі п'ятого розділу, логічно довівши, що у її підписанні були зацікавлені обидві сторони та розлого пояснила позицію урядів Чехословаччини і СРСР.

«Реемігрaція та проблеми адаптації оптантів» розглядаються у третьому підрозділі п'ятого розділу роботи. Пишучи про організацію переселення волинських чехів, авторка спирається на віднайдені нею у Держархіві Волинської області і вперше залучені до наукового обігу заяви оптантів. Позитивним є сюжет порівняння оптації волинських чехів до Чехословаччини та переселення українців зі Східної Словаччини на Волинь. Важливо що у роботі названо кількість оптантів, обґрунтовані терміни

переселення. Не піддаємо сумніву, що переїзд волинських чехів на батьківщину був переважно добровільним, але висновок *«добровільний характер оптації і переселення волинських чехів не піддається запереченню»* (с. 423, с. 25 автореф.) видається дещо категоричним, хоча б з огляду на характер тодішньої радянської дійсності.

Дослідниця аналізує проблеми облаштування переселенців на території Волинської та Рівненської областей, зупиняється на найскладнішому – житловому питанні, акцентує увагу на здобутті освіти дітьми, незадоволенні та подекуди ворожому ставлення місцевого населення до оптантів. Вартісними є сюжети, пов'язані з труднощами адаптації оптантів, і порівняння цих процесів у Радянській Україні та Чехословаччині (с. 414-421).

Опрацювання тексту дисертаційного дослідження переконує у тому, що його авторка провела значну пошукову й аналітичну роботу, синтезувала і узагальнила чималий масив інформації. Висновки докторської дисертації (с. 424-431) є добре аргументованими, оригінальними, цілком акумулюють результати дисертаційного дослідження, відповідають поставленим завданням.

Список наукових праць і перелік конференцій, на яких були апробовані результати дослідження, засвідчують про оприлюднення та широке обговорення основних положень дисертації науковою громадськістю. Затребуваність доробку здобувачки демонструють: монографія, 18 статей, опубліковані у фахових наукових збірниках, 5 – у зарубіжних наукових виданнях, 12 – в інших наукових збірниках. Авторка взяла участь у роботі 18 міжнародних наукових конференціях, 5 всеукраїнських конференціях та семінарах.

В авторефераті дисертації послідовно висвітлено зміст дисертації, що забезпечило ідентичність основних положень, висновків і пропозицій дисертаційної роботи і автореферату. За формою подання матеріалу автореферат чітко й логічно структурований, містить всі необхідні атрибути і складові елементи.

Все вище сказане дає підставу зробити висновок, що у дисертаційному дослідженні Світлани Анатоліївни Шульги всебічно проаналізовано етносоціокультурні трансформації чехів Західній Волині у 60-і роки XIX – середині XX століть. Мета і завдання роботи досягнуті, а її результати мають суттєве теоретичне і практичне значення.

Віддаючи належне великій, ґрунтовній роботі, яку провела С.А. Шульга, виконуючи докторську дисертацію, вважаємо за необхідне висловити деякі рекомендації і побажання.

Виокремлення Західної Волині у контексті вивчення історії чеської спільноти видається дещо афектованим, позаяк неможливо провести межу між Західною і Східною Волинню у Російській імперії, повоєнному СРСР, чого авторка, зрештою, і не робить, адже пише про чехів, що жили у східних повітах Волині (Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський), називає їх чисельність (с. 121). У третьому розділі аналізує чеську громаду у Волинській губернії, включно з її східними повітами, пише про утворення чеських товариств і вихід періодики у Києві (с. 147-148). Характеризуючи вплив Першої світової війни також звертається до всієї території Волині. Порівнює кількість чеських шкіл у Східній Волині у складі УРСР і Волинському воєводстві (с. 207-208). Думаємо, що доцільніше було б додати матеріал, присвячений історії чехів у 20-30-х роках в УСРР (УРСР), що дало б можливість для порівняльного аналізу життєдіяльності чехів в умовах радянської та польської дійсності. До того ж авторка робила таке порівняння у своїх публікаціях (позиція 11 у Списку опублікованих праць за темою дисертації, с. 9).

Вважаємо, що дослідниця обрала не зовсім вдалий принцип групування історіографії. На нашу думку доцільніше було б розділити історіографію на тематично-змістові блоки чи традиційно на радянську, сучасну українську, зарубіжну, виокремивши чеську, словацьку, польську, російську і т. д. Це дозволило б чіткіше простежити доробки дослідників різних країн.

Позитивно оцінюючи джерельну базу роботи, думаємо, що праця виграла б, якби С. А. Шульга доповнили текст другого розділу документами Державного архіву Житомирської області, а інших розділів – документами Державного архіву Тернопільської області, а також документами з ГДА СБУ. У дисертації на с. 325. авторка зазначає, що в «архівах Служби безпеки України та УМВС зберігаються справи на осіб чеської національності, що були піддані репресіям», однак таких справ використано не було.

Дослідниця не завжди дотримується загальноприйнятих норм оформлення дисертаційного дослідження, зокрема «Додатки» повинні позначатися відповідними літерами, а не цифрами; у «Списку використаних джерел» подаються рубрики «Періодика, публіцистика» та «Публіцистика». У тексті роботи подекуди, поряд із посиланнями, вказується через слово «див.:» назва джерела у дужках (с. 96, 140, 331 та ін).

Вважаємо, що немає рації подавати цитати російською мовою без перекладу (с. 82, 98, 103), адже цитати чеською мовою авторка перекладає (с. 99, 101).

Текст дисертації не позбавлений повторів, технічних помилок, стилістичних огріхів. Для прикладу, правильно писати «Дядьковицька гміна», а не «Дятковичівська гміна» (с. 455). Спортивна організація росіян у міжвоєнний період називалася «Спарта», а не «Старт» (с. 456). На нашу думку, не доречно подавати абревіатуру ОУН-УПА через дефіс (с. 411), доцільніше писати ОУН і УПА, адже ОУН – політична організація, а УПА – армія; слова «східні креси» варто подавати у лапках (с. 192) та ін.

Стилістичної правки, на нашу думку, потребують вирази «*певна кількість чехів*» (с. 270), «*до представників національних меншин, зокрема й чехів, «було застосовано лозунг «боротьби з буржуазним націоналізмом» і проголошення «пролетарського інтернаціоналізму*» (с. 323, с. 23 автореф.).

Однак вказані рекомендації і зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації Світлани Анатоліївни Шульги і можуть розглядатися як побажання на перспективу подальшої роботи.

Викладене вище дає підстави стверджувати, що дисертація «Чехи в Західній Волині: етносоціокультурні трансформації (60-і роки XIX – середина XX століття» є завершеним науковим дослідженням конкретної історичної проблеми, виконана з дотриманням вимог п. 9, 11, 12, 13 постанови Кабінету міністрів України «Про затвердження порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» від 24 липня 2013 р. №567, зі змінами, затвердженими постановами Кабінету міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 року, № 1159 від 30 грудня 2015 року та № 567 від 27 липня 2016 року, а її авторка Світлана Анатоліївна Шульга заслуговує на присвоєння їй наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, доцент,

професор кафедри історії України

Рівненського державного гуманітарного університету **Р.П. Давидюк**

РДГУ
Підпис Давидюк Р.П. засвідчую
Начальник загального відділу
О.В. Тонко
21 11 2018